

Jezus' onderdompeling volgens Lucas 12,50 en Psalm 69

Verschenen in C.J. den Heyer (red.), *Tussen katheders en kansel. Egbert de Vries – 65 jaar. Een bundel artikelen voor een origineel en eigenzinnig theoloog*, Theologische Universiteit Kampen 1998, 74-80

© Riemer Roukema

1. Inleiding

Volgens Lucas 12,50 heeft Jezus gezegd: 'Ik moet met een doop worden gedoopt, en hoe benauwt het mij, totdat die is voltrokken'. Doorgaans meent men, dat Jezus met deze woorden verwijst naar zijn aanstaande lijden en dood. De enige andere tekst in de evangeliën die hiermee verwant is, Marcus 10,38-39, bevestigt dit. Volgens de daaraan voorafgaande verzen hadden Jacobus en Johannes gevraagd, links en rechts van Jezus te mogen zetelen in zijn heerlijkheid. Zij krijgen daarop van hem te horen: 'Kunnen jullie de beker drinken die ik drink en kunnen jullie met de doop worden gedoopt waarmee ik word gedoopt?' Wanneer zij hierop bevestigend antwoorden, zegt Jezus: 'De beker die ik drink zullen jullie drinken en met de doop waarmee ik word gedoopt zullen jullie worden gedoopt...' De parallellie met het beeld van de te drinken beker leert, dat Jezus hier inderdaad spreekt over het lijden dat zowel hij als zijn volgelingen hebben te ondergaan. Omdat Jezus' woorden (zoals zij tenminste in het Grieks zijn weergegeven) βάπτισμα en βαπτισθήναι niet direct verwijzen naar enigerlei dooppraktijk, verdient het mijns inziens de voorkeur, deze termen te vertalen met 'onderdompeling' en 'ondergedompeld worden'. Een goede weergave van Lucas 12,50a, waarbij ook aan de betekenis van ἔχω als 'ik moet', 'ik heb te', recht wordt gedaan, zou dan zijn: 'ik heb een onderdompeling te ondergaan'.

In deze bijdrage ter ere van mijn vertrekkende collega-docent Nieuwe Testament wil ik een voorstel doen, op welke tekst dit beeld van Jezus' lijden en dood in het bijzonder kan worden teruggevoerd. Ik pretendeer niet, hiervoor een sluitend bewijs te kunnen leveren, maar ik beoog wel, mijn gedachte enigermate aannemelijk te maken.

2. Oudtestamentische beeldspraak

In de commentaren wordt bij Marcus 10,37-38 en Lucas 12,50 regelmatig erop gewezen, dat Jezus' beeld van een onderdompeling is ingegeven door teksten in het Oude Testament waarin sprake is van een verzwelgende watervloed¹. De commentatoren verwijzen dan bij voorbeeld naar Psalm 18,5; 32,6; 42,8; 69,2-3; 124,4-5; Job 9,31; 22,11; Jesaja 43,2; Jona 2,3-6. Aan het aantal tekstverwijzingen te zien, is het beeld van een dreigende verdrinking hecht in het Oude Testament verankerd. Toch zou ik uit deze veelheid van verwijzingen één enkele tekst willen lichten, die in het bijzonder bij Jezus' woord in Lucas 12,50 peet gestaan kan hebben. Ik bedoel Psalm 69, die elders in het Nieuwe Testament diverse malen wordt aangehaald, in het bijzonder in verband met Jezus' lijden en dood. Van enkele van deze aanhalingen is het evident, dat die stammen ^{1p. 75]} uit de tijd na Jezus' aardse leven. Ik waag nu de veronderstelling dat deze psalm ook al tijdens Jezus' publieke optreden in het vizier is gekomen als een 'messiaanse' psalm, die hij had te vervullen.

¹Ik zie ervan af, hierbij naar de afzonderlijke, talrijk voorhanden zijnde, commentaren te verwijzen. Wel vermeld ik graag, dat veel voorbereidend literatuuronderzoek voor deze bijdrage is verricht door student-assistent Mirjam Koole.

3. Psalm 69 in de evangeliën

Om aannemelijk te maken dat Psalm 69 reeds tijdens Jezus' publieke optreden *in the picture* was, neem ik mijn uitgangspunt bij Johannes 2,17. Daar wordt vermeld, dat Jezus' leerlingen na diens spectaculaire reiniging van de tempel te Jeruzalem 'zich herinnerden dat er geschreven staat: de ijver voor uw huis zal mij verteren'. Deze woorden zijn een citaat uit Psalm 69,10a, waarbij de evangelist overigens van de Septuaginta afwijkt: terwijl deze vertaling (in de telling: 68,10) een aoristus heeft, κατέφαγεν, staat in Johannes 2,17 een futurum, καταφάγεται² (de hebreeuwse tekst leest het perfectum יִתְלַחֵם).

Uiteraard is wel beweerd dat dit psalmwoord Jezus' leerlingen pas te binnen schoot na diens opstanding³. Het is echter opmerkelijk dat de schrijver van het vierde evangelie (ik zal hem gemakshalve Johannes noemen) even later, in 2,22, zelf aangeeft dat Jezus' leerlingen zich iets herinnerden 'toen hij uit de doden was verrezen'. Het betreft dan Jezus' uitspraak: 'breek deze tempel af en ik zal hem in drie dagen doen verrijzen' (Joh. 2,19). Het blijkt dus dat Johannes bewust onderscheid maakt tussen een herinnering die plaatsvond na Jezus' opstanding en een herinnering aan een psalmwoord ter plekke, in dit geval nadat Jezus de tempel had schoongeveegd. Nu kunnen wij, al zien wij in dat Johannes dit onderscheid maakt, nog steeds zeggen dat Jezus' leerlingen Psalm 69,10 in werkelijkheid pas op hem toepasten 'na Pasen', maar hiertoe zie ik geen doorslaggevende reden. Ik stem in met Hoskyns en Barrett, dat deze herinnering van Psalm 69,10 op dat moment plaatsvond ('at the time')⁴. Hiermee is het gebruik van Psalm 69 als profetie van Jezus' optreden en lijden herleid tot voor zijn dood.

Een volgend citaat uit Psalm 69 is te vinden in Johannes 15,25, waar Jezus zegt dat het woord van 'hun wet' moet worden vervuld, dat luidt: 'zij hebben mij zonder reden gehaat' (ἐμίσησάν με ὄψεάν). Zowel in Psalm 35,19 (LXX 34,19) als in Psalm 69,5 (LXX 68,5) komt, in de versie van de Septuaginta, de uitdrukking 'zij die mij zonder reden haten' voor (οἱ μισοῦντές με ὄψεάν). Aangezien Psalm 69 elders verscheidene malen op Jezus wordt toegepast en Psalm 35 niet, ligt het voor de hand te concluderen dat Johannes in 15,25 met zijn citaat uit de 'wet' (in de betekenis van: Schrift) in eerste instantie aan ^[p. 76] Psalm 69 heeft gedacht⁵. Ik veronderstel dat dit ook geldt voor Jezus zelf.

Een derde citaat uit Psalm 69 in het evangelie naar Johannes is zeer kort, maar onmiskenbaar. Johannes schrijft in 19,28 dat toen Jezus wist dat alles was volbracht, hij zei, opdat de Schrift vervuld zou worden: 'ik heb dorst' (διψῶ). Vervolgens reikten omstanders hem een spons met wijnazijn (ὄξος). Dit verwijst naar Psalm 69,22b, waar in de Septuaginta (68,22) staat: 'voor mijn dorst gaven zij mij wijnazijn te drinken' (εἰς τὴν δίψαν μου ἐπότισάν με ὄξος). Ook in de evangeliën naar Mattheüs (27,48), Marcus (15,36) en Lucas (23,36) wordt dit tafereel beschreven, maar zonder verwijzing naar een te vervullen Schriftwoord.

Als laatste vermelding van een evangelietekst is Mattheüs 27,34 te noemen, waar staat dat Jezus 'wijn, met gal vermengd' te drinken kreeg; dit is een toespeling op Psalm 69,22a (LXX 68,22): 'aan mijn voedsel voegden zij gal toe'.

²In de Vaticanus en de Sinaiticus is de Septuaginta overigens door de tekst van Joh. 2,17 beïnvloed en is te lezen καταφάγεται; zo zijn er ook enkele nieuwtestamentische handschriften (*f*¹³) en vertalingen die de aoristus lezen of hiervan uitgaan: zie C.K. Barrett, *The Gospel according to John*, London ²1972, 198.

³Zo R.E. Brown, *The Gospel according to John (i-xii)* (The Anchor Bible), New York 1966, 123.

⁴E.C. Hoskyns, *The Fourth Gospel*, London 1947, 194; Barrett, *a.w.*, 198. Zie voorts de interessante - hoewel soms slordig geschreven - studie van K. Berger, *Im Anfang war Johannes. Datierung und Theologie des vierten Evangeliums*, Stuttgart 1997, waarin hij met een keur van argumenten het vierde evangelie dateert voor het jaar 70.

⁵Zo Barrett, *a.w.*, 482.

4. Psalm 69 in Romeinen en Handelingen

Enkele andere citaten van Psalm 69 bevestigen dat dit lied in de vroegste christelijke gemeente messiaans werd opgevat. In Romeinen 15,3 citeert Paulus, overeenkomstig de Septuaginta, het vervolg van de woorden ‘de ijver voor uw huis heeft mij verteerd’ in Psalm 69,10b (LXX 68,10): ‘de smaadwoorden van hen die U smaden kwamen op mij neer’. Deze woorden vat Paulus op als een profetie van Christus.

In Romeinen 11,9-10 haalt de apostel Psalm 69,23-24 aan, grotendeels volgens de Septuaginta (68,23-24); deze verzen betreft hij op hen die niet in Christus willen geloven: ‘laat hun tafel voor hen worden tot een strik, tot een val, tot een aanstoot en tot een vergelding. Laten hun ogen verduisterd worden zodat zij niet zien, en krom hun rug onophoudelijk’.

In het boek Handelingen 1,20 citeert Petrus Psalm 69,26 in een vrije weergave van de Septuaginta (68,26) met het oog op Judas: ‘Laat zijn landgoed verlaten worden, en laat er niemand zijn die daarin woont’. Zo blijkt deze psalm zowel op Christus als op zijn tegenstanders, die hem deden lijden, te zijn toegepast.

5. Een toespeling op Psalm 69,2-3?

Het voert nu te ver, uiteen te zetten op welke wijze Jezus zelf ervan overtuigd kan zijn geweest dat hij ertoe geroepen was, enkele oudtestamentische teksten te vervullen⁶. Ik wil nu pogen aan te tonen, dat zijn woord in Lucas 12,50 over een komende onderdompeling in het bijzonder gebaseerd kan zijn op Psalm 69,2-3. In de Statenvertaling staat hier:

²verlos mij, o God, want de wateren zijn gekomen tot aan de ziel.

³Ik ben gezonken in grondeloze modder waar men niet kan staan,
ik ben gekomen in de diepten der wateren, en de vloed overstroomt mij.

⁶ Voor ‘ik ben gezonken’ heeft het Hebreeuws טָבַעַתִּי, de Septuaginta leest ἐνπέλαγειν (‘ik ben blijven steken’), maar Symmachus vertaalde hier ἐβαπτίσθη: ‘ik ben ondergedompeld’⁷. (In de literatuur is wel te vinden dat ook Aquila hier βαπτίξω gebruikte, maar hoewel dit mij goed zou uitkomen, neem ik aan dat hier een vergissing in het spel is⁸.) Weliswaar vervaardigde de Ebioniet Symmachus zijn vertaling van het Oude Testament pas aan het einde van de tweede eeuw van onze jaartelling⁹, maar het is alleszins mogelijk dat hij hierin oudere joodse interpretaties heeft bewaard. In feite vatte hij met zijn vertaling ἐβαπτίσθη de uitdrukking טָבַעַתִּי op als טָבַעַתִּי; טָבַעַתִּי is immers de gangbare hebreeuwse term voor dopen, onderdompen¹⁰. Het is dus mogelijk dat ook Jezus Psalm 69,2-3 opvatte als een tekst over een dreigende onderdompeling. Om de waarschijnlijkheid van deze veronderstelling na te gaan, volgt nu een overzicht van joodse interpretaties van Psalm 69,2-3.

⁶Men denke bij voorbeeld aan Jesaja 53, Zacharia 9,9 en Psalm 22,2.

⁷Zie F. Field, *Origenis Hexaplorum quae supersunt ... Fragmenta* II, Oxford 1875, herdruk Hildesheim/Vaduz 1964, 205.

⁸Zo E. Hatch, H.A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament* I, Oxford 1897, herdruk Graz 1975, 190; en J. Reider, N. Turner, *An Index to Aquila*, Leiden 1966, 40. E. Tov, ‘Some Corrections to Reider-Turner’s *Index to Aquila*’, in S. Talmon (ed.), *Textus*, Jeruzalem 1973, 164-174, schenkt geen aandacht aan deze tekst. J.R. Busto Saiz, *La traducción de Símaco en el Libro de los Salmos*, Madrid 1985, 304-305, maakt in zijn overzicht van ‘coincidencias semánticas’ tussen Symmachus en Aquila geen melding van Psalm 69. Reider en Turner geven geen bronvermelding, en in de patristische literatuur heb ik deze lezing niet kunnen terugvinden (zie de noten 19-21).

⁹Zie Eusebius, *Historia Ecclesiastica* VI,17, en Busto Saiz, *a.w.*, 318-319.

¹⁰Men zie slechts 2 Koningen 5,14, over Naäman in de Jordaan.

6. Psalm 69 in de joodse literatuur

Zowel in de targum als in de midrasj op de Psalmen wordt deze psalm in verband gebracht met de ballingschap. Volgens het opschrift in de targum is dit een psalm 'over de ballingschap van het Sanhedrin'. Het begin van vers 3 luidt in vertaling: 'ik ben neergezonken (טמעיית) in ballingschap zoals in een diep moeras'¹¹. De midrasj stemt hiermee overeen; hier wordt gesproken van de ballingschap in Babel, in Medië en Perzië, in Griekenland en in Edom (Rome)¹². Deze interpretatie is ongetwijfeld ingegeven door de laatste verzen van Psalm 69, waar sprake is van de herbouw van de steden van Juda. Zowel de targum als de midrasj zijn relatief laat te dateren, dat wil zeggen na de samenstelling van de talmud¹³. Dit sluit overigens niet uit dat hierin oudere tradities kunnen zijn bewaard gebleven. Voor mijn zoektocht naar een bevestiging van Jezus' mogelijke gebruik van Psalm 69,2-3 in Lucas 12,50 leveren deze teksten echter niets op.

Dat is anders met de Mekhilta, de midrasj op het boek Exodus van rabbi Jisjmaël, van het einde van de tweede eeuw. Aan de orde is Exodus 14,22, 'en de Israëlieten gingen in het midden van de zee'. Rabbi Jisjmaël gaat in op de vraag, wie op dit aangrijpende moment, waarop de Israëlieten zagen dat de Egyptenaren hen achtervolgden terwijl de Rietzee voor hen lag, het aandurfde om als eerste het water in te gaan. Volgens rabbi Meïr (halverwege de tweede eeuw) was de stam van Benjamin de eerste die in het water afdaalde¹⁴. Hierop volgt de visie van rabbi Jehuda (tweede helft tweede eeuw) dat, terwijl de Israëlieten stonden te bekvechten wie als eerste in het water zou afdalen (דל), Nachsjon, de zoon van Amminadab, de vorst van de stam Juda¹⁵, als eerste het water inging. Rabbi Jehuda beroept zich hiervoor op Hosea 12,1: 'Efraim omringt mij met leugen en het huis van Israël met bedrog, maar Juda daalt nog af met God'¹⁶. Voorts citeert Jehuda Psalm 69,2-3 en vers 16 met betrekking tot deze Nachsjon, als waren deze woorden over hem geschreven. Zijn uitleg vervolgt:

Tegelijkertijd stond Mozes langdurig te bidden tot de Heilige, gezegend zij Hij. De Heilige, gezegend zij Hij, zei tot hem: 'Mozes! Mijn beminde zinkt weg (משוקע) in het water en de zee sluit zich en de vijand komt eraan en jij staat langdurig tot Mij te bidden?' Hij zei tot Hem: 'Heer der wereld, wat kan ik dan doen?' Hij zei tot hem: 'Hef jij je staf dan op', enzovoorts (Exodus 14,16: 'en strek je hand uit over de zee en spleet haar'). Welaan dan, wat zei Israël bij de zee? 'De HEER zal voor altijd en eeuwig Koning zijn' (Exodus 15,18). De Heilige, gezegend zij Hij, zei: 'diegene die Mij tot Koning over de zee uitriep, hem zal Ik tot koning over Israël aanstellen'¹⁷.

¹¹E. White, *A Critical Edition of the Targum of Psalms: A Computer Generated Text of Books I and II*, diss. Montreal 1988, II, 292-293. Het motief van de ballingschap komt terug in vers 15-16.

¹²W.G. Braude, *The Midrash on Psalms I*, New Haven 1959, 550-551.

¹³White, *a. w.* I, 19-20; Braude, *a. w.*, xi; H.L. Strack, *Einleitung in Talmud und Midrasch*, München⁶1976, 215

¹⁴Mekhilta Besjallach 6; editie J.Z. Lauterbach, deel I, Philadelphia 1949, 232-233. Een nederlandse vertaling van dit gedeelte over Benjamin is verschenen in: A.C. Kooijman, *Als een koning van vlees en bloed. Rabbijnse parabels en midrasjiem*, Baarn 1997, 42.

¹⁵Zie Numeri 7,12; 1 Kronieken 2,10; ; Mattheüs 1,4; Lucas 3,32-33.

¹⁶De laatste woorden, waarom het in feite gaat, zijn in de Mekhilta weggelaten, maar zijn te vinden in de babylonische talmud Sota 37A, waar deze midrasj ook voorkomt. Het moeilijk verklaarbare woord דל wordt hier niet afgeleid van דלדל, 'ronddolen' (zo de Willibrordvertaling), maar van דלד, 'af dalen'. Zo ook de Vulgata (Hosea 11,12): *descendit*.

¹⁷Ed. Lauterbach I, 234-235. Deze midrasj (met geringe wijzigingen of in verkorte vorm) ook in bSota 37A; Midrasj rabba Numeri 13,4; Tosefta Berakhot 4,18. Vgl. ook Mekhilta Sjrata 4, ed. Lauterbach II, 36-

In deze midrasj functioneert Psalm 69,2-3 (en het hiermee verwante vers 16) dus bij de doortocht door de Rietzee, waarin de vorst van de stam Juda als eerste durft af te dalen zodat hij hierin bijna verdrinkt. Het is mogelijk dat rabbi ^{lp. 79j} Jehuda deze uitleg reeds kende, zodat deze dateert van voor zijn tijd. Het is dan ook voorstelbaar dat Jezus - van de stam Juda¹⁸ - met Psalm 69,2-3 in gedachten zich realiseerde dat hij, in navolging van zijn voorvader Nachsjon en als begin van de verlossing van Israël en de volken, een figuurlijke onderdompeling in het doodswater had te ondergaan, om hen zo voor te gaan naar een nieuw Pasen. Het gegeven dat Symmachus hier het woord ἐβαπτίσθην koos, versterkt mijns inziens het vermoeden dat Jezus in Lucas 12,50 aan dit psalmwoord dacht.

7. Psalm 69 bij de kerkvaders

In de oude kerk werd doorgaans heel deze psalm verstaan als een gebed van Christus in zijn lijden¹⁹. Opmerkelijk is dat Gregorius van Nyssa Psalm 69,2-3 eenmaal betreft op het onrustige leven en dit vergelijkt met de droge doortocht door de Rietzee waarna de Egyptenaren erin wegzonken²⁰. Vermeldenswaard is ook dat Hilarius van Poitiers en Hesychius van Jeruzalem Psalm 69,2-3 in verband hebben gebracht met Psalm 22,2: 'mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten?'²¹ Nergens worden echter, voorzover ik heb kunnen vinden, de aanvangswoorden van Psalm 69 verbonden met Lucas 12,50.

8. Besluit

Heb ik mijn vermoeden, dat Jezus in Lucas 12,50 en in Marcus 10,38-39 heeft gedacht aan Psalm 69,2-3, als de beginwoorden van een messiaanse psalm die hij had te vervullen, nu aan-nemelijk gemaakt? Ik schreef al dat ik mij niet voorstelde hiervoor een strikt bewijs te leveren, omdat de draagkracht van de afzonderlijke argumenten misschien niet toereikend geacht wordt. En of de argumenten accumulatief toch overtuigen? Belangrijker dan het antwoord hierop vind ik het, de welwillende lezers - en van hen Egbert de Vries als eerste - te hebben rondgeleid langs enige mooie en serieuze teksten, die hoe dan ook iets wezenlijks met elkaar gemeen hebben: dat een onderdompeling ^{lp. 80j} dan wel bedreigend is, maar dat een ander hierin is voorgegaan om aldus het leven te verliezen en te behouden.

37, waar Psalm 69,3a wordt geciteerd in verband met Exodus 15,4, 'zij werden in de Rietzee gedompeld' (אֲבָטְלוּ). De LXX leest daar κατεπόντισεν.

¹⁸Zie Mattheüs 1,2; 2,6; Lucas 3,33; Hebrëen 7,14; Openbaring 5,5.

¹⁹Irenaeus, *Adversus Haereses* III,22,2 (Sources Chrétiennes 211, 436); Tertullianus, *Adversus Iudaeos* 10,4 (Corpus Christianorum Series Latina 2, 1375); Origenes, *Commentarii in Ioannem* X,220-224 (Sources Chrétiennes 157, 514-516); voorts in de psalmenverklaringen van: Eusebius van Caesarea, *Patrologia Graeca* 23, 722-768; Athanasius, *Patrologia Graeca* 27, 305-313; Hieronymus, *Corpus Christianorum Series Latina* 72, 215-216; Augustinus, *Corpus Christianorum Series Latina* 39, 900-930; Didymus de Blinde, *Patrologia Graeca* 39, 1449-1457; Cyrillus van Alexandrië, *Patrologia Graeca* 69, 1166-1177 (het auteurschap van Didymus en van Cyrillus is echter niet geheel zeker); Cassiodorus, *Corpus Christianorum Series Latina* 97, 604-623. Theodoretus van Cyrus, *Patrologia Graeca* 80, 1400-1413, legt, in de antiocheense traditie, de psalm in eerste instantie uit met betrekking tot de ballingschap en ten tweede met het oog op Christus. De uitleg van de 'Antiocheen' Theodorus van Mopsuestia in R. Devreesse (ed.), *Studi e Testi* 93, 447-459, is alleen betrokken op de tijd van de Makkabeëen.

²⁰*De Virginitate* 18,5 (Sources Chrétiennes 119, 480-482).

²¹Hilarius, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 22, 154; 313-317; Hesychius, *Patrologia Graeca* 93, 1229AB. Ook Tertullianus, *Adversus Iudaeos* 10,4, legde een verband tussen Psalm 69 en Psalm 22.